

Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу

Радянська Росія з усіма своїми союзними республіками була ізгом у Європі. Сусіди боялися її, тому що вона не бажала залишатися в своїх кордонах. У день жовтневого перевороту В. Ленін, не криючись, заявив: “У Росії ми зараз повинні займатися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції”⁶¹. В Основних положеннях прийнятої IV Всеукраїнським з’їздом рад у березні 1919 р. Конституції УСРР містилася цілком відверта декларація: “Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення”⁶². Отже, для нової держави вже придумали назву...

Коли спалахнули революції в Німеччині і Австро-Угорщині, мало хто з більшовиків сумнівався в тому, що вони розгортатимуться за російським сценарієм. Приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини підтверджував, що такі розрахунки не побудовані на піску. Якби РСФРР змогла подати цим республікам військову допомогу, невідомо, як склалася б справа у Центрально-Східній Європі.

Передчуття перемоги в європейському масштабі, яке давав сплеск революційного руху, змусило більшовиків поспішити з утворенням маріонеткових комуністичних партій в інших країнах і з об’єднанням їх у Комуністичний інтернаціонал. Тверезий політик В. Ленін цілком солідаризувався з романтиком М. Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену на VIII з’їзді РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі “Програма комуністів (більшовиків)”. У офіційній програмі РКП(б) не було відповіді на ключове запитання – як без застосування насильства позбавити багатомільйонне селянство приватної власності й залучити його до комуністичної системи виробництва. Відсутність цієї відповіді компенсувалася перспективами на допомогу західноєвропейського пролетаріату. Інакше кажучи, цілком необхідна модернізація індустриальної бази Росії та інших радянських республік повинна була здійснюватися за рахунок радянізованих західноєвропейських країн.

Ці розрахунки не означали, що більшовики ставили свої довготривалі плани у залежність від того, чи зважиться пролетаріат інших країн на комуністичну революцію. Навіть у Росії більшовики здійснювали свої перетворення методами “революції зверху”, тобто нав’язуванням їх суспільству силовими методами. Пролетаріату сусідніх країн вони мали намір “допомогти”. Побудувавши тоталітарну дер-

жаву, спроможну мобілізувати багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував на успіх у справі “організації” революції в інших країнах. Постійні скарги на міжнародну інтервенцію або її загрозу змінилися у 1920 р. заявами наступального характеру. У політичному звіті ЦК РКП(б) IX Всеросійській партконференції (вересень 1920 р.) Ленін заявив, що період оборонної війни закінчився (ця заява супроводжувалася попередженням: “Я прошу записувати менше. Це не повинно потрапити в пресу”). “Ми можемо і повинні,— продовжував він, — використати воєнне становище для початку війни наступальної”⁶³. В документах Леніна, вперше опублікованих у 1999 р., ми знаходимо чимало свідчень про плани радянзації Польщі, Німеччини, Італії, Литви, Угорщини, Ірану та ін. країн⁶⁴.

Катастрофічна поразка під Варшавою влітку 1920 р. була викликана передусім народногосподарським колапсом унаслідок спроб побудувати комуністичну економіку на основі умоглядних ідей програми РКП(б) 1919 р. Розпочинаючи в грудні 1920 р. демобілізацію армії, В. Ленін все-таки заявив делегатам VIII Всеросійського з’їзду рад, що їхнім моральним обов’язком повинна бути підготовка країни до наступальної війни. Він назвав дурнями та злочинцями тих, хто міг би подумати, “що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними”⁶⁵.

Щоб підтримати цю “наступальність”, належало насамперед переконувати країну в неминучості нової великої війни. У березні 1921 р. X з’їзд РКП(б) поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити резолюцію “Про прийдешню імперіалістичну війну”, в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією “висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом”⁶⁶. Фантастичні вигадки про цю війну виявлялися потрібними передусім для внутрішніх цілей: обґрунтування діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

В умовах повоєнної стабілізації революційний рух у країнах Заходу припинився, і перспектива “світової революції” відсунулася у невизначене майбутнє. Позбавлені цієї перспективи, більшовики почали відчувати, що опанована ними велетенська країна перебуває у ворожому оточенні. Судячи з усього, авторство терміна “капіталістичне оточення” належало Л. Каменєву. Його доповідь на X з’їзді РКП(б) так і називалася — “Радянська республіка у капіталістичному оточенні”.

Формулюючи проблему, Каменєв висловлювався прямо: “Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання – створити господарство соціалістичної Росії, не спира-

ючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може”. І далі, розвиваючи думку, доповідач констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах. Взяття влади у передових країнах саме й було тим, що назвали красивим терміном “світова революція”. Бажаючи закінчити доповідь на мажорній ноті, Каменєв запевнив: “Ми переконані, що чужоземний капітал, який повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, непомітно для себе буде рити собі могилу”⁶⁷.

Саме на цьому з’їзді ленінська партія робила крутий поворот у своїй економічній політиці. Він був настільки крутим, що делегати з’їзду не усвідомлювали всього його значення. Справа не обмежувалася заміною продрозкладки продовольчим податком. Фактично йшлося про відмову, тимчасову або цілковиту, від насадження в країні комуністичної системи виробництва й розподілу.

Оцінка рішень X з’їзду РКП(б) була зроблена через кілька місяців, в основному в промовах і статтях самого В. Леніна. Розглянемо під цим кутом зору матеріали Всеукраїнської партійної наради, що відбулася у травні 1921 р. У них відвертіше, ніж у документах ЦК РКП(б), визначалася як залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн, так і необхідність зміни цієї політики в умовах, коли сподівання не виправдалися.

У резолюції “Економічна політика найближчого періоду (у зв’язку з постановами X-го з’їзду РКП)” зазначалося, від якої політики правляча партія відмовлялася: “У якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно провадив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва та розподілу”⁶⁸.

Саме це “повне зосередження” й призвело до колапсу, замаскованого більшовиками під господарську розруху доби громадянської війни. Сміливий намір держави взяти на себе функції, які виконував ринок, призвів до паралічу господарських зв’язків, який унеможливив появу мільйонів червоноармійців у країнах Європи. У процитованому уривку чітко зазначалося й те, що у створюваному більшовиками суспільно-економічному ладі не залишалось місця не тільки для капіталістів, а й для капіталістичних форм господарювання, які ґрунтувалися на приватній власності й наявності ринкового обміну. Фактично руйнувалися не капіталістичні (це – попутно), а приватновлас-

ницькі форми господарювання. А це означало, що десятки мільйонів селян-власників повинні були зникнути, бо вони не вписувалися в одержавлену економіку.

Відмова від “пролетарської” економічної політики в документі, що аналізується, пов’язувалася з тим, що зникли перспективи на “світову революцію” у найближчому майбутньому. В резолюції Всеукраїнської партійної наради наголошувалося: “Брак достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас установлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обстановки мирного будівництва та необхідності швидкого господарського відродження”⁶⁹. Тобто доводилося відмовлятися від “пролетарської” політики й повертатися обличчям до селянської “дрібнобуржуазної” маси, яка становила переважну більшість населення України й Росії.

Створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу, В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил. Уперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору в січні 1920 р. , після розгрому денікінських армій, коли здавалося, що громадянська війна вже позаду. В листі до Г. Кржижановського вожда доручав останньому розробити на найближчі 10—20 років план електрифікації народного господарства⁷⁰. Для розробки плану створювалася Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО).

Під електрифікацією розумілася технічна реконструкція народного господарства, здійснювана на найбільш прогресивній енергетичній основі — електриці. Передбачалося спорудити 30 теплових і гідравлічних електростанцій, кожна з яких мала задовольнити потреби великого промислового вузла або району (звідси виникла назва — державна районна електростанція, ДРЕС). У Південному регіоні треба було створити електроенергетичні потужності на 560 тис. кВт. Найбільші масштаби будівництва були заплановані в Придніпров’ї та в Донбасі. Намічалось відбудувати й об’єднати в єдину мережу 24 електростанції металургійних заводів і шахт, звести ДРЕС у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришино, збудувати гідроелектростанцію на Дніпрі біля Олександрівська потужністю 200 тис. кВт з можливим розширенням у перспективі. На базі енергії Дніпрогесу планувалася побудова кількох алюмінієвих заводів і потужного заводу якісних сталей. У Донбасі передбачалося десятикратне, порівняно з 1920 р., зростання вуглевидобутку. Зовнішні й внутрішні джерела фінансування плану ГОЕЛРО визначалися в пропорції 1 : 2. Тобто з 17 млрд довоєнних рублів не менше 6 млрд треба було профінансувати із зовнішніх джерел⁷¹.

План ГОЕЛРО розглядався і був затверджений на VIII Всеросійському з’їзді рад. Виступаючи в обговоренні, Ленін наголосив на то-

му, що головним внутрішнім джерелом фінансування плану електрифікації повинні бути селянські кошти. Спосіб одержання їх більшовики винайшли під час громадянської війни: продовольчу розкладку, тобто примусове вилучення сільськогосподарської продукції в її натуральній формі. Сподіваючись на те, що продрозкладка 1920/21 господарського року дасть до 300 млн пудів хліба, Ленін зауважив: “Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії”⁷².

Зовнішні джерела фінансування електрифікації Росії під час розробки плану повинна була забезпечити “пролетарська допомога” радянізованих країн Заходу. Під час роботи VIII з’їзду рад цілком визначилася безперспективність сподівань на “світову революцію”. Доводилося переорієнтовуватися на співробітництво з чужоземним капіталом. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявив: “Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити”⁷³. Однак західні держави відмовилися надавати радянським республікам довгострокові позики навіть на дуже вигідних умовах, поки останні не визнають багатомільярдні борги царського і Тимчасового урядів.

З діяльністю Державної комісії з електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФРР пов’язаний повчальний приклад цілковитого ігнорування України як республіки. Провідний експерт ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проекту Дніпрогесу проф. І. Александров опрацював схему економічного районування, в якій не було України, а фігурували Південно-західний регіон з центром у Києві і Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи на президії Вищої ради народного господарства у жовтні 1921 р. цей поділ, Александров з викликом заявив: “Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав”⁷⁴. Президія ВРНГ схему Александрова схвалила і запропонувала Держплану РСФРР представити її для законодавчого затвердження на черговий Всеросійський з’їзд рад.

Х. Раковський поскаржився Леніну на те, що російські відомства мають намір ділити Україну навпіл. Вождь заблокував проходження проекту Александрова в законодавчих інстанціях і підтримав бажання “українських товаришів” зберегти УСРР як єдиний економічний район⁷⁵. Комісія по районуванню, яку очолював голова президії ВЦВК М. Калінін, опрацювала й у квітні 1922 р. затвердила на президії тези, в основу яких було покладено схему І. Александрова. Однак питання про Україну та інші радянські республіки з незалежним статусом залишилося відкритим. “Залучення республік до утворення

економічних областей, — підкреслювалося у тезах, — повинне відбуватися на основі спеціальної угоди”⁷⁶.

Не задовольняючись таким напіврішенням, Х. Раковський офіційно поставив схему Александрова на розгляд ЦК РКП(б) і домігся такого рішення: “Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. — Авт.), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам”⁷⁷.

Цілком очевидно, що політбюро ЦК РКП(б) не побажало стати на бік одного відомства — Держплану РСФРР або ЦК КП(б)У. Проте трактування цього питання в контексті союзного договору, який мав силу закону, справило належний ефект. Президія Держплану РСФРР відрядила проф. І. Александрова в Україну. Той зустрівся в Харкові з керівниками республіки і запевнив їх, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Заміна продрозкладки продподатком відсунула виконання плану ГОЕЛРО у невизначене майбутнє. “Сухим залишком” від цього нереалізованого плану залишився досвід довгострокового планування, який відіграв свою роль під час розробки планів перших п’ятирічок.

Новий курс державної партії в промисловості визначився з другої половини 1921 р. 9 серпня 1921 р. В. Ленін підписав “Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики”. Згідно з ним, держава повинна була залишити в своїй власності переважно великі підприємства. Приватне господарювання допускалося, головним чином, на дрібних заводах і фабриках. При цьому вони не приватизувалися, а тільки переходили в оренду. Перевагою серед претендентів на оренду користувалися організації (кооперативи, комнезами, артілі). Проте підприємство могло потрапити до рук навіть колишніх власників.

На підприємствах, які належали до “командних висот” економіки, налагоджувалося господарювання без капіталістів, але методами ринкової економіки. Тобто підприємства діставали права й обов’язки юридичних осіб і повинні були забезпечувати самоокупність: повертати собі витрати виробництва продажем продукції. Цей метод господарювання було названо господарським розрахунком.

На госпрозрахунок переводилися не окремі фабрики й заводи, а їх певна сукупність, утворена за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Ця сукупність була названа трестом за схожістю (хоч і віддаленою) з капіталістичними об’єднаннями, учасники яких втрачали виробничу, комерційну, а іноді й юридичну самостійність. Фабрики й заводи, що входили до складу трестів, не мали статусу юридичних осіб.

Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з них були надзвичайно великими конгломератами. Зокрема, у трест Донвугілля об'єднувалася переважна більшість донецьких шахт. На початку 1923 р. у ньому працювало 94 тис. робітників. Трест Південсталь сформувався у складі 15 металургійних заводів.

Майже відразу з трестами стали утворюватися синдикати — організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Ринок засобів виробництва формувалася під впливом діяльності синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж.

Перебудова промисловості на засадах нової економічної політики здійснювалася масштабно і швидко. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації, трудові армії) — до системи вільного наймання робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного “радзнаку” (паперового рубля) — до забезпеченого ліквідними товарами й золотом червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної ринку продукції економічними засобами, а також децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи й оптової торгівлі засобами виробництва — все це було розпочато, а частково й завершено протягом перших двох років нової економічної політики.

Однак неп не варто переоцінювати. Компартійно-радянське керівництво не могло перейти до справді ринкових методів господарювання. Ринок — це завжди добровільна угода між виробниками й споживачами або посередниками. В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Від світового ринку він був відділений монополією зовнішньої торгівлі.

І все-таки переведення колосального державного сектора економіки на ринкові засади допомагало долати господарську розруку й відроджувати промисловість. У роки громадянської війни керівники державної партії успішно використали для створення багатомільйонної армії частину дореволюційного офіцерського корпусу. Тепер надійшла черга для використання дореволюційних спеціалістів економічного профілю — економістів, фінансистів, кооператорів. Кращі з них добивалися винятково цінних, інколи зовсім унікальних теоретичних результатів. Макроекономічні дослідження В. Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, зробили можливою розробку спеціалістами ЦСУ на чолі з П. Поповим звітнього балансу народного господарства на 1923/24 господарський рік. Така розробка була здійснена вперше в світі. Міжгалузеві балансові схеми стали основою для опрацювання методів ринкового планування, які давали великий економічний ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М. Кондратьєва та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

У цей порівняно короткий період загравання властей з спеціалістами ринкової економіки змінилася навіть термінологія компартійних резолюцій. Наприклад, у резолюції XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) проголошувалося: “Партія повинна навчитися узгоджувати елементи державного господарства в їх взаємодії як між собою, так і з ринком... Найближчим обов’язком Держплану має стати систематичне вивчення поточної ринкової кон’юнктури й вироблення основних заходів з метою впливу на ринкові відносини, що складаються”⁷⁸. Тут не вживалася звичайна в комуністичній пропаганді міфологема “ринкова стихія”. Підкреслювалося, що вплив держави на ринкові відносини мав бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон’юнктури. Зрештою, з метою вивчення об’єктивних процесів ринку в Москві був створений Кон’юнктурний інститут. Такий же приклад поваги до ринку можна навести на українському матеріалі. У лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було обговорено доповідь голови УРНГ К. Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро ЦК високо оцінило цю унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного керівництва промисловістю у відповідності з загальними завданнями радянської влади і з реальним економічним становищем. Останнє речення в цій резолюції мало такий вигляд: “Вважати, що промплан, після того, як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка напряму і форм здорового розвитку промисловості й може та повинна коригуватися відповідно до змін загальної господарської кон’юнктури”⁷⁹.

Тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним у середині 20-х рр., коли керівники партії почали поступово згортати неп. У галузі промисловості цей поворот пов’язаний з курсом на індустріалізацію, проголошеним XIV з’їздом ВКП(б) в грудні 1925 р.

У середині 20-х рр. відбудовний процес підходив до завершення. Валова продукція державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, становила у 1921/22 р. 14 відсотків довоєнного рівня, у 1924/25 р. — 54, а в 1925/26 р. — 91 відсоток. За 1924/25 р. промисловість зросла на 68, а в 1925/26 р. — на 74 відсотки. Питома вага УСРР в загальносоюзній промисловості збільшилася з 14 відсотків у 1921/22 р. до 20 відсотків у 1925/26 р.⁸⁰ Надзвичайно високі темпи промислового зростання пояснювалися введенням у експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1925/26 р. 11 відсотків всього обсягу капіталовкладень в українську промисловість вперше було спрямовано на новобудови⁸¹.

Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну все частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук у масах. Л. Каменєв і Г. Зінов'єв, які утворили так звану “нову опозицію”, щоб зупинити концентрацію влади в руках Й. Сталіна, виступили з пропозиціями форсувати темпи капітального будівництва в промисловості. Їм здавалося, що гасло “надіндустріалізації” забезпечить підтримку робітничого класу у боротьбі із сталінцями.

Опозиціонери пропонували посилити податковий і ціновий тиск на заможні верстви селянства, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Отже, вони намагалися порушити ринкову рівновагу й повернутися до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Не слід думати, що сталінці були переконаними прихильниками непу, як вони це намагалися показати в боротьбі з опозиціонерами. Навпаки, керівна частина державної партії висловлювалася за те, щоб не ставити на перший план ринкову рівновагу, а збільшувати темпи індустріалізації навіть при загрозі інфляції. У 1925—1926 рр. такі настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, тому що у політбюро ЦК ВКП(б) тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які відповідали за капітальне будівництво в промисловості. Зокрема, провідні спеціалісти й керівний персонал союзного Держплану поділилися на генетиків і телеологів.

До генетиків відносилися переважно безпартійні фахівці. Вони вважали, що планові завдання повинні підправлятися господарською кон'юнктурою, тобто виходили з об'єктивних тенденцій розвитку ринку. Телеологи, які здебільшого відносилися до керівних працівників, були переконані в тому, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державною партією перед суспільством. Для генетиків план був прогнозом, для телеологів – директивою.

Комісія Держплану СРСР під керівництвом С. Струмліна в 1926 р. розробила детальний проект п'ятирічного плану на 1926/27—1930/31 рр. Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, у відповідності до яких повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до диспропорцій, які автори п'ятирічки допускали цілком свідомо. Диспропорції неминуче призводили до товарного голоду, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, скорочення видатків на соціальні потреби, підвищення цін на товари масового попиту. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися як “тимчасові труднощі” соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації. Новий курс був оголошений “генеральною лінією” партії. Пропагандисти обіця-

ли в недалекому майбутньому, не більше, як через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання накреслених партією планів у галузі індустріалізації повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. В такий спосіб державна партія прагнула здобути підтримку своїй генеральній лінії.

Наскільки пропаганда відповідала дійсним планам керівників партії? Справді, за всіх умов треба було спочатку будувати фундамент сучасної індустрії — шахти, металургійні й машинобудівні заводи, електростанції, шляхи сполучення в районах новобудов, робітничі селища при заводах і шахтах. Яким цілям, однак, мав служити цей фундамент? Розбудові підприємств, які виробляли продукцію масового попиту, чи створенню ВПК?

У країнах з нормальною ринковою економікою таке питання не могло виникнути. Економіка, що ґрунтувалася на приватній ініціативі, розвивалася у відповідності з потребами ринку. Держава могла тиснути на виробників (прямим оподаткуванням), або на споживачів продукції масового попиту (непрямими податками), або на перших і других одночасно, щоб через бюджет перерозподіляти національний доход на користь підприємств ВПК. За всіх умов продукція ВПК, яка служила безпеці суспільства, а не задоволенню його матеріальних потреб, була лише певною часткою промислової продукції. Щоб вона з'явилася взагалі, й тим більше, щоб вона зростала у достатніх масштабах, була потрібна база — продукція масового попиту.

Якщо в країні був відсутній вільний ринок, а держава контролювала “командні висоти” економіки, вона могла вирішувати, яку частину продукції віддати на потреби ВПК, а яку спрямувати на задоволення матеріальних потреб суспільства. Вважалося, що засоби виробництва знаходяться у загальнонародній власності. Фактично вони були в повному розпорядженні керівників ВКП(б). Є риторичним питанням про те, чи віддавали вони перевагу нарощенню воєнної могутності країни, чи турбувалися насамперед про повсякденні потреби населення.

За завданням політбюро ЦК РКП(б) нарком у військових і морських справах СРСР М. Фрунзе підготував у березні 1925 р. доповідь про стан Збройних сил СРСР у зв'язку з посиленням воєнно-політичного та воєнно-економічного впливу Великої Британії в Польщі, Румунії і країнах Балтії. Центральним пунктом доповіді стала теза про несприятливу матеріальну оснащеність Червоної армії, особливо в галузі озброєнь. Уперше були підкреслені докорінні прорахунки територіальної системи комплектування Збройних сил: “селянські настрої” серед військовослужбовців, подовження строків загальної мобілізації. Раніше на перший план висувалася основна перевага територіальної системи – економія коштів на утримання особового складу армії. Фрунзе пропонував довести кількість Збройних сил до 700 тис.

осіб, щоб на цій основі у випадку війни своєчасно розгорнути армію чисельністю в 2,5 млн осіб. Ця кількість приблизно відповідала чисельності розгорнутих армій найближчих сусідів СРСР на континенті⁸².

У 20-х рр. ніхто в Європі не готувався до війни, хоч загальнополітична ситуація була неспокійною. Після укладення в квітні 1922 р. Рапалльського договору радянсько-німецькі відносини розвивалися успішно. З обранням президентом Веймарської республіки в 1925 р. легендарного фельдмаршала воєнних часів фон Гінденбурга в Німеччині різко посилювалися реваншистські настрої. Але відносини з СРСР залишалися стабільно міцними, особливо по лінії військового й економічного співробітництва.

На відносини СРСР з Великою Британією впливала дипломатична діяльність Х. Раковського. Влітку 1923 р. він змушений був покинути Україну під тиском “трійки” у складі Сталіна, Каменєва і Зінов’єва, яка утворилася в політбюро ЦК РКП(б) для боротьби з Троцьким. Призначений на посаду повноважного представника СРСР у Великій Британії, Раковський за короткий час домігся врегулювання економічних і фінансових питань і підготував два договори – загальний і торговельний. Однак прихід консерваторів до влади зробив неможливим підписання договорів. Після від’їзду Раковського з Лондона в 1924 р. радянсько-англійські відносини постійно погіршувалися. В Лондоні вже не було людини, яка майстерно згладжувала б гострі кути, що виникали.

Найбільш впливовою на континенті державою залишалася після 1918 р. Франція. Однак зарозумілість її керівних діячів і пацифістські настрої в суспільстві, яке повною мірою пережило жахи світової війни, постійно ослаблювали її. У радянської Росії з Францією не існувало особливих проблем. Однак зусилля Х. Раковського, який після Великої Британії став повпредом у Парижі, добитися довгострокових позик в обмін на визнання довоєнних боргів не увінчалися успіхом. Уже узгоджений обома сторонами договір залишився не підписаним після приходу до влади іншого уряду. І у Великій Британії, і у Франції Раковському перешкодила не зміна урядів, а підірвана діяльність Комінтерну.

Маскуючи наступальність своєї зовнішньої політики, радянський уряд використовував кожний привід, щоб представити свою країну звідусіль обкладеною фортецею. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених “сил імперіалізму” йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

Широка пропагандистська кампанія розгорнулася після вбивства у червні 1917 р. радянського повпреда у Варшаві П. Войкова. Польський суд засудив вбивцю на довічне ув’язнення. Однак для Кремля

цього було замало. Радянське керівництво розпорядилося розстріляти “двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян”. Цю середньовічну акцію винищення безборонних в’язнів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції»⁸³.

Квазітеоретичне пояснення поточних міжнародних подій дав об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у липні—серпні 1927 р. У його резолюціях відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів в Європі спрямована на оточення СРСР. Загострення суперечностей між СРСР і європейськими державами характеризувалося як “головна тенденція поточного періоду”⁸⁴.

Існує авторитетне свідчення К. Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з’їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. він заявив: “З весни цього року РПО знову дістала свою третю літеру – “О”. Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру”. Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв’язання питань, пов’язаних з обороною⁸⁵.

Політбюро ЦК ВКП(б) доручило голові Раднаркому О. Рикову у липні 1927 р. розробити в наркоматах заходи, що забезпечили б посилений темп роботи щодо підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — таємні розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів розпорядчих засідань РПО поклалися на Реввійськграду та Держплан СРСР. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їх роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Був утворений орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобілізаційних органів з десятками тисяч працівників.

Пропагандистські настанови для розгортання мілітаризації країни в ході здійснення генеральної лінії партії на індустріалізацію Сталін визначив на XV з’їзді ВКП(б) у такій формі: “Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній”⁸⁶.

Всі наведені варіанти визначають нападаючу сторону у війні, яка була нібито неминуча. Чи можна уявити собі реальну ситуацію вичікування, коли, нарешті, розпочнуться пролетарські або колоніальні

революції, щоб саме вони послужили сигналом “капіталістичному світу” для нападу на СРСР? Чи, можливо, капіталістичні країни повинні були чекати сварки між собою як найбільш зручного моменту для цього нападу? В усіх трьох варіантах розвитку подій створювалася ситуація, сприятлива саме для того, щоб Радянський Союз ініціював війну. Виходить, що керівники державної партії робили все потрібне для перетворення СРСР на могутню індустріальну державу з високорозвиненим воєнно-економічним потенціалом, щоб дочекатися сприятливого моменту для нападу на далеких або близьких сусідів.

Обговорюючи доповідь О. Рикова про директиви XV з'їзду партії щодо розроблення першого п'ятирічного плану, К. Ворошилов сформулював висновок, який нагадував воєнну доктрину: “П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників”⁸⁷. “Доктрина” задавала дуже високу планку вимог. Адже вірогідними противниками СРСР вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Перекладаючи “доктрину” на мову завдань п'ятирічного плану, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев висунув вимогу “так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові”⁸⁸. Цей принцип покладалася в основу індустріалізації країни. Якби б заводи не будувалися, вони повинні були мати другу спеціалізацію на випадок війни.

Порайонне розміщення підприємств важкої індустрії подвійного призначення на з'їзді спеціально не обговорювалося. Проте у доповіді О. Рикова була висловлена думка про недоцільність розвитку підприємств ВПК в Україні внаслідок її несприятливого географічного положення. “Не можу зрозуміти, — з обуренням заявив голова УРНГ К. Сухомлин, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, якби сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки”⁸⁹.

В обговоренні доповіді взяв участь і голова ВУЦВК Г. Петровський. Не погоджуючись з тезою В. Куйбишева про обрання курсу на прискорений розвиток уральської промисловості, він сказав: “Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії і машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя

позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла в своєму розвитку головним чином на Південь”⁹⁰. Проти цих слів у стенограмі зазначено: загальний сміх. Делегати з’їзду розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існували тільки в Україні.

Щоб здійснювати індустріалізацію в інтересах воєнно-промислового комплексу й галузей, що його обслуговували, всю радянську промисловість у плануванні, фінансуванні й постачанні поділили на дві групи: групу “А” (виробництво засобів виробництва) і групу “Б” (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи “А” виділялися основні фінансові ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи “Б” фінансувалися за залишковим принципом.

Група “А” складалася з галузей важкої промисловості, група “Б” – з галузей легкої та харчової промисловості. Однак цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість – сировину й напівфабрикати для використання підприємствами групи “А”. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи “А” виробляла мінімум товарів народного споживання. Відповідно у промисловості групи “Б” вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи “А”. У ринкових умовах такий господарський механізм не міг би проіснувати жодного дня.

Перша п’ятирічка розпочалася з жовтня 1928 р. Навесні й влітку 1929 р. В. Куйбишев підготував поправки до гранично напруженого плану на 1928/29 рік. Ряд галузей важкої індустрії одержував додаткові завдання. Поправки впроваджувалися в життя спеціальними постановами ЦК ВКП(б). Сталін домігся одноосібної влади в політбюро ЦК і з 1929 р. відновив реалізацію комуністичної доктрини. Сталінська “революція зверху” дістала назву “розгорнутого будівництва соціалізму”.

В організації державної промисловості Сталін не повернувся до провальної спадщини “воєнного комунізму”. Як і при непі, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці. Певні рештки ринкових відносин залишилися і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”. Головною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах налагоджувалося госпрозрахункове господарювання, якого не було в часи непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об’єднань у органи технічно-

го управління. Того ступеня економічної незалежності, який мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював переважно сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ періоду громадянської війни. Сама Вища рада народного господарства та її український філіал перетворилися у січні 1932 р. у Народний комісаріат важкої промисловості (НКВІП). Підприємства харчової промисловості з 1930 р. підпорядковувалися наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової галузей промисловості були виділені в окремі наркомати.

Поворот до “розгорнутого будівництва соціалізму” характеризувався переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборону вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Всі ці надзвичайні заходи пов’язувалися з вольовим форсуванням темпів індустріалізації.

У 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного плану над ринком. У доповіді Сталіна з’явилася часто повторювана потім волонтаристська формула: наші плани — це не плани-прогнози, а плани-директиви. В директивах з’їзду для складання першого п’ятирічного плану передбачалося знищити товарно-грошові відносини в найближчому майбутньому. Йшлося про те, що товарообіг поступово перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат поступиться місцем апарату “соціалістичного розподілу продуктів”.

Директиви з’їзду накресливали надзвичайно високий, 16-відсотковий щорічний приріст промислової продукції. Під час розробки конкретних завдань п’ятирічки в Держплані і ВРНГ директивно задані темпи зросли ще більше. Було створено два варіанти плану — відправний і оптимальний. У першому середньорічні темпи дорівнювали 18 відсоткам, у другому — 22. У квітні 1929 р. XVI партконференція схвалила оптимальний план.

Фактично перша п’ятирічка виконувалася за сумою річних планів, які мали небагато спільних рис із затвердженим п’ятирічним планом. Як директивний документ п’ятирічний план в його остаточній формі виявився непотрібним. Кожного року в контрольні цифри розвитку народного господарства вносилися нові корективи в бік підвищення темпів.

Визначений Сталіним щорічний темп зростання промислової продукції був величезним — 37,7 відсотка (у середньому за три роки, починаючи з другого року п’ятирічки). Господарники спочатку нава-

жувалися стверджувати, що таке форсування темпів спотворює народногосподарські пропорції, збільшує до небезпечного рівня інфляційність економіки, створює дефіцити і, врешті, є просто нереальним для виконання. Однак влітку 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) генсек з погрозою зауважив: “Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів”⁹¹. Після цього критика завищених темпів припинилася.

Сталін сам розумів нереальність продиктованих темпів, однак вимагав виконувати поставлені завдання під страхом всіляких кар. Такий метод планування він називав “підхльостуванням”. Найбільше постраждала від цієї політики технічна інтелігенція. Щоб інженери й техніки сумлінно працювали, їх слід було, як вважав Сталін, залякати.

У 1928 р. чекісти за завданням генсека вигадали в своїх кабінетах “шкідницьку” організацію з господарників та інженерів, які працювали переважно в кам'яновугільній і металургійній промисловості України. Ці спеціалісти найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над “шахтинцями”, переважно спеціалістами з Донбасу, провели показовий суд. Політична термінологія сталінської “революції зверху” збагатилася новим містким поняттям — шкідник. Після “шахтинської справи” розпочалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами (“спецежерство”).

Щоб забезпечити високі темпи розгортання промисловості, у промисловість спрямовувалися величезні капіталовкладення. Зокрема, капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди зростали в Україні таким чином (в млн рублів):⁹²

Роки	Група “А”	Група “Б”	Вся промисловість
1929	355	60	415
1930	600	62	662
1931	979	74	1053
1932	1338	143	1478
1933	1214	141	1355
1934	1457	178	1634
1935	1445	164	1608

Варто відзначити, що за всі роки непу капіталовкладення в групу “А” становили 659 млн руб., а в групу “Б” — 101 млн руб.

Хоч промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей, продиктовані Сталіним темпи її розвитку виявилися нереальними. Офіційні статистичні дані показували, що середньорічний темп промислового

зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7 відсотка, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б)⁹³.

Легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки міцно трималася в історичній літературі. При зіставленні натуральних показників п'ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Із окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п'ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли в довоєнний час.

У другій п'ятирічці (1933—1937 рр.) були запроєктовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13—14 відсотків. Це ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонки дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів.

В Україні найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували технічну реконструкцію всього народногосподарського комплексу — особливо в електроенергетиці, машинобудуванні, металургії.

На розвитку електроенергетики, безсумнівно, позначився не реалізований у свій час план ГОЕЛРО. Перша районна електростанція почала споруджуватися ще у відбудовний період — Штерівська ДРЕС. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу восени 1926 р. У 1931 р. ця ДРЕС досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших в СРСР. Тоді ж було збудовано Зуївську ДРЕС потужністю 150 тис. кВт.

Поряд з ними з'явилися Криворізька ДРЕС (1929 р.), Північно-донецька ДРЕС (1930 р., друга черга — 1932 р.), Київська ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківська ДРЕС № 2, більш відома під назвою ЕСХАР (1930 р.), Дніпродзержинська ДРЕС (1932 р.), Червонозаводська ТЕЦ (1934 р.), Київська ТЕЦ № 3 (1937 р.) та ін.

У жовтні 1932 р. дала струм перша черга Дніпрогесу — однієї з найбільших у світі гідроелектростанцій. Вона складалася з п'яти надпотужних генераторів, виготовлених американською корпорацією “Дженерал електрик”. У другій п'ятирічці були встановлені ще чотири генератори, які не поступалися потужністю і досконалістю першим. Але виготовили їх в Ленінграді, на заводі “Електросила”.

Передбачені планом ГОЕЛРО електроенергетичні потужності СРСР перекинув у 1931 р. На кінець другої п'ятирічки за виробництвом електроенергії країна перемістилася з 11 місця в світі (1913 р.) на друге. В Україні виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год в 1913 р. до 324 кВт-год у 1938 р., тобто майже в 17 разів⁹⁴.

Однією з найбільш капіталомістких галузей виявилася кам'яно-вугільна. В Донбасі закрилися десятки дрібних і малоперспективних шахт, а всі інші були реконструйовані. Одночасно розгорнулося масштабне нове будівництво. За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40. Видобуток вугілля зріс з 25 млн т в 1928 р. до 69 млн т в 1937 р. У зв'язку з будівництвом другої потужної вугледобувної бази в Кузбасі й освоєнням родовищ Уралу та Підмосков'я частка Донбасу (разом з Шахтинським округом у кордонах Росії) у загальносоюзному видобутку вугілля скоротилася з 87 відсотків у 1913 р. до 60 відсотків у 1937 р. З кожних 100 т вугілля, видобутого в Донбасі, в Україні використовувалося у 1933 р. 52 т, у центральних областях Росії – 20 т, в північно-західних і західних областях (включаючи Білорусію) – 15 т. У 1938 р. частка України у споживанні донецького вугілля зросла до 56 відсотків, а центральних областей Росії — до 22 відсотків. Натомість частка північно-західних і західних областей скоротилася до 11 відсотків⁹⁵.

Переважна більшість капіталовкладень у машинобудування спрямовувалася на реконструкцію і розширення існуючих підприємств. Разом з тим в Україні було збудовано немало нових великих підприємств, у тому числі ряд надпотужних заводів.

Будівництва тракторного заводу в Україні планом першої п'ятирічки не передбачалося. Рішення збудувати такий завод у Харкові було прийнято весною 1930 р. Через 18 місяців після прийняття рішення завод почав працювати. В освоєнні його потужностей допоміг колектив Сталінградського тракторного заводу, який теж мав справу з устаткуванням, закупленим у американських фірм. У 1932 р. ХТЗ дав 17 тис., а за другу п'ятирічку — 159 тис. тракторів. Разом з Сталінградським і Челябінським заводами харківські робітники забезпечували всі потреби в тракторах, які були пред'явлені створеною в СРСР широкою мережею машинно-тракторних станцій. В останні роки другої п'ятирічки виробництво тракторів загальмувалося, оскільки частина виробничих потужностей заводу була переведена на випуск танків.

З дореволюційних часів в Україні було розвинуте виробництво устаткування для металургійної промисловості. Тому саме тут було споруджено Новокраматорський завод важкого машинобудування. Перша черга заводу стала до ладу в 1934 р. Одночасно був докорінно реконструйований і розширений Старокраматорський завод важкого машинобудування. В сукупності Краматорський машинобудівний вузол став найбільш капіталомістким об'єктом у галузі українського машинобудування.

Реконструкція Луганського (Ворошиловградського) паровозобудівного заводу розтягнулася на багато років і перетворилася, по суті, на нове будівництво. Споруджений завод зрівнявся своєю продукти-

вністю з найбільшим у світі заводом корпорації “Американ локомотив”.

Навесні 1930 р. у Харкові було закладено найбільший у світі верстатобудівний завод кошторисною вартістю 43 млн руб. Через півроку будівництво довелось припинити через нестачу коштів. З 1932 р. будівництво відновилося, і в 1936 р. Харківський завод свердильних і шліфувальних верстатів став до ладу. Тоді ж почав працювати Київський завод верстатів-автоматів⁹⁶.

Реконструкція харківського заводу “Серп і молот” забезпечила виробництво складних молотарок у кількості, що задовольняли потреби сільського господарства всієї країни. Реконструкція запорізького заводу “Комунар” перетворила його на найбільше в світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. Разом із заводами, спорудженими у Саратові й Ростові-на-Дону, “Комунар” теж забезпечував своєю продукцією потреби всього сільського господарства СРСР.

Луганські залізничні майстерні завдяки реконструкції перетворилися на найбільший в СРСР завод вугільного машинобудування. Разом з докорінно реконструйованим Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв визначальну роль у технічному переозброєнні Донбасу.

У 1934 р. вступив у дію найбільший у Європі Харківський турбогенераторний завод. Він був розрахований на річний випуск турбогенераторів загальною потужністю 1,5 млн кВт.

Сумський завод ім. Фрунзе і київський завод “Більшовик” були реконструйовані з переспеціалізацією на випуск устаткування для хімічної промисловості. В своїй галузі ці підприємства стали одними з найбільших в СРСР.

За обсягом освоєних капіталовкладень всі інші галузі в Україні набагато випередила металургійна промисловість. Були споруджені три гіганти чорної металургії — “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь” і “Азовсталь” (в Маріуполі). За довоєнний період кошторисна вартість цих підприємств була освоєна менше, ніж наполовину. Основну частину нових виробничих потужностей у галузі було одержано за рахунок реконструкції і розширення діючих металургійних заводів — Макіївського, Дніпровського, Дніпропетровського ім. К. Лібкнехта, Алчевського (Комунарського), Єнакіївського і Сталінського.

У проектуванні найбільшої в СРСР і третьої в світі за розміром повністю механізованої домни, яку було задумано у вересні 1929 р. на Макіївському металургійному заводі, взяли участь московські і ленінградські конструкторські бюро під загальним керівництвом видатного російського металурга І. Бардіна. Проект заводу “Азовсталь” розробили ленінградські інженери. Колектив Іжорського машинобудівного заводу в Ленінграді створив перший в СРСР блюмінг для Макіївського металургійного заводу (в усьому світі тоді працювало 12

блюмінгів). За його допомогою на Старокраматорському заводі було збудовано перший український блюмінг, що призначався для Магнітогорського металургійного комбінату. Другий блюмінг для Дніпровського металургійного заводу краматорці вже виготовили самостійно⁹⁷.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі комбінату “Запоріжсталь”, а пізніше виділився в окреме підприємство “Дніпроспецсталь”, став до ладу в жовтні 1932 р. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як окрема галузь чорної металургії. У 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, у 1935 р. – Нікопольський південнотрубний завод і Новомосковський металургійний завод у складі двох листопрокатних станів.

Одночасно розвивалися тиллові галузі чорної металургії. Було збудовано 11 великих коксохімзаводів, 8 залізрудних шахт, 4 заводи вогнетривів.

За виробництвом металургійної продукції СРСР перемістився на друге місце в світі після США. Україна вийшла на друге місце в Європі за виробництвом чавуну (після Німеччини) і зайняла третє місце за виплавою сталі (після Німеччини й Великої Британії).

Майже відсутня раніше кольорова металургія у 1938 р. була представлена в Україні 14 підприємствами. Найбільшим підприємством у цій галузі та одним з найбільших в СРСР був Дніпровський алюмінієвий комбінат. Він виробляв алюміній, силумін (сплав алюмінію з кремнієм) і магній. У 1936 р. Дніпровський алюмінієвий завод виплавив понад 23 тис. т алюмінію, після чого СРСР припинив його імпорт. Імпорт цинку у 1936 р. теж був припинений після одночасного введення в дію Костянтинівського і Беловського (на Уралі) заводів.

Розвинутої хімічної промисловості в дореволюційні часи в Україні не існувало. За роки перших п’ятирічок був збудований один з найбільших у світі содових заводів — “Донсода”. Продовжилося будівництво одного з найбільших у Європі — Рубіжанського комбінату з виробництва анілінових барвників, яке розпочалося в роки Першої світової війни. Були збудовані Горлівський і Дніпродзержинський азотно-тукові комбінати, які працювали за найбільш досконалою технологією, коли азотні мінеральні добрива вироблялися з синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу й азоту повітря. У 1933 р. біля Лисичанська почалося будівництво потужного багатопрофільного хімічного комбінату. Незабаром воно було припинене через відсутність коштів, але відновилося у 1938 р. Нині цей комбінат (Північнодонецький) є найбільшим в Україні хімічним підприємством.

Заводи, що безпосередньо спеціалізувалися на виробництві воєнної продукції, залишалися в Україні поодинокими, як правило, дореволюційної побудови. Будувалися такі заводи на території, недоступній для ворожої авіації. Проте підприємства, які становили інфраструктуру

НАРИС ПЕРШИЙ
Народження радянського ладу (1917—1938)

руктуру ВПК, будувалися в Україні навіть більшою мірою, ніж на Уралі або в центрі Росії.

В СРСР було 35 об'єктів цивільної промисловості, у спорудження або в докорінну реконструкцію кожної з яких було вкладено до 1936 р. понад 100 млн руб. Їх розміщення по регіонах виглядало таким чином.⁹⁸

Регіон	Кількість об'єктів	Сукупні капіталовкладення в млн руб.
Україна	12	2783
Урал	6	2396
Центральна Росія	6	948
Сибір	3	1152
Північний Захід	2	384
Поволжя	2	339
Середня Азія і Казахстан	3	478
Закавказзя	1	110

В Росії було споруджено 19 новобудов і освоєно 5219 млн руб., в Україні — 12 (2783 млн руб.), в Середній Азії і Казахстані — лише 3 (478 млн руб.), в Закавказзі — 1 (110 млн руб.). За кількістю новобудов Україна істотно перевищувала будь-який російський регіон, а за освоєними капіталовкладеннями тільки Урал наближався до неї. На території інших національних республік було споруджено тільки чотири підприємства-гіганти.

Розглянемо більш конкретно споруджені в Україні промислові об'єкти:

Промисловий об'єкт	Його вартість в млн руб.	Промисловий об'єкт	Його вартість в млн руб.
“Запоріжсталь”	369	Дніпровський мет. з-д	240
Макіївський мет. з-д	295	Ворошиловградськ. паровозобудівний з-д	216
“Азовсталь”	292	Дніпроаломінбуд	169
Краммашбуд	291	Дніпропетровськ. з-д ім. К. Лібкнехта	160
“Криворіжсталь”	252	Комунарський мет. з-д	149
Дніпробуд (1 черга)	250	Харківський тракт. з-д	100

У списку — тільки три машинобудівні заводи, тому що ця галузь не була такою капіталомісткою, як металургія. Через це Харків, в якому було побудовано особливо багато об'єктів машинобудування,

представлений в списку лише одним підприємством. 8 з 12 промислових гігантів відносилися якраз до металургії.

Лише 5 підприємств будувалися з нульового циклу. 7 заводів, включаючи Краммашбуд, де реконструкція проходила одночасно із спорудженням нового підприємства, вже існували до революції. Але й новобудови розміщувалися в місцях зосередження інших підприємств однорідного профілю (за винятком Дніпрогесу, який треба було споруджувати біля дніпровських порогів). Тобто радянська індустріалізація поширювалася тільки на райони, уже захоплені індустріалізацією до революції. Планові органи обрали найбільш раціональний шлях розміщення підприємств.

За 1928—1938 рр. структура народного господарства СРСР була істотно модернізована. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством в загальній продукції народного господарства як України, так і Росії. Однак через заниження цін на сільськогосподарську сировину й, відповідно, завищення цін на продукцію промисловості, яка переробляла цю сировину, встановити реальну участь промисловості та сільського господарства в утворенні національного доходу практично неможливо. Наявні дані державної статистики не дозволяють скласти реальне уявлення про суть справи.

Неможливо також виявити реальні співвідношення між промисловою продукцією, що надходила до виробничого й народного споживання, з одного боку, та на потреби армії — з другого. Цей показник, якби існував, міг би дати уявлення про рівень милітаризації промислового виробництва й справжні розміри бюджетних витрат на оборону. Проте статистичний облік будувався таким чином, що наперед виключалася можливість появи узагальнюючого показника. Відпускна ціна на однакову продукцію завжди була різною залежно від сфери її реалізації: максимальною, з великим відсотком податку з обороту – в сфері народного споживання й мінімальною, взагалі без податку з обороту – в галузях ВПК та безпосередньо в армії.

Статистика визначає питому вагу різних галузей промисловості у сукупному обсязі продукції підприємств фабрично-заводського типу. З її даних випливає, зокрема, що за 1928—1937 рр. у валовій продукції великої промисловості України підвищилася питома вага таких галузей: машинобудування і металообробки (з 13,6 до 29,8 відсотка), хімічної індустрії (з 2,9 до 7 відсотків), електроенергетики (з 1 до 3,1 відсотка), текстильної промисловості (з 2,4 до 3,1 відсотка). Натомість знизилася питома вага чорної металургії (з 15,1 до 12,2 відсотка), кам'яновугільної промисловості (з 9,6 до 4,9 відсотка), харчосмакової промисловості (з 38,5 до 21,8 відсотка). Ці дані дають уявлення про тенденцію, але не показують справжньої ваги галузі в народному господарстві. По-перше, незмінні ціни 1928 р., в яких обчислювався обсяг валової продукції, були

по-різному “незмінні” в різних галузях. У машинобудуванні, наприклад, відбувалося прискорене оновлення продукції, і нова продукція йшла в статистичну звітність за інфляційною ціною, яка встановлювалася на неї. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів народного споживання, які обкладалися високим податком з обороту. У підсумку в структурі промисловості штучно збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів народного споживання. Тобто, за статистичними даними, промисловість більшою мірою брала участь у задоволенні потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Сама промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися керівниками країни. Маніпулювання цінами під виглядом науково обгрунтованого ціноутворення позбавляло їх об’єктивної основи. Статистичні показники, засновані на цінах, і передусім показник валової продукції, мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику і ухвалював директивні рішення.

Проте навіть спотворені статистичні показники відбивають колосальні зрушення в промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Співвідношення між великою і дрібною промисловістю в загальному промисловому виробництві УРСР змінювалися таким чином (у відсотках):⁹⁹

Форми промисловості	1925/26 р.	1938 р.
Велика промисловість:		
кількість підприємств	0,6	8,6
кількість робітників	53,2	83,0
валова продукція	68,7	92,5
Дрібна промисловість:		
кількість підприємств	99,4	91,4
кількість робітників	56,8	17,0
валова продукція	31,3	17,5

У перший рік індустріалізації, як показують наведені цифри, майже третину промислової продукції давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловості. Навпаки, наприкінці 30-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Докорінна модернізація промисловості стала фактом.

Всередині великої промисловості співвідношення між групами “А” і “Б” змінювалося так (у відсотках):¹⁰⁰

У 1927/28 р. цінові пропорції ще враховували певною мірою ринкові співвідношення. Наприкінці 30-х рр. ціни визначалися державою так, як їй було зручно. Тому реальне падіння питомої ваги групи “Б” істотно

Роки	Група “А”	Група “Б”
1927/28	50,8	49,2
1932	58,4	41,2
1937	68,0	32,0

більше, ніж це показують статистичні дані. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цифри всередині групи “А” самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався стрімкими темпами і в основному за межами України. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, технічний прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

Під час розгляду першого п’ятирічного плану наркомату військових та морських справ у липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило його основне настановлення: не поступатись за чисельністю військ вірогідним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою — бути сильнішими, ніж противник, у двох—трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). За цю п’ятирічку виробничі потужності артилерійських заводів СРСР збільшилися вшестеро, а випуск літаків — у 4,5 раза. Була створена танкова промисловість, здатна виробляти щороку тисячі танків. За 1919—1932 рр. промисловість передала в армію близько 10 тис. танків, танкеток і бронемашин¹⁰¹.

У роки другої п’ятирічки мілітаризація народного господарства СРСР ще більше поглибилася. У цей час почалося форсоване будівництво науково-дослідних установ, конструкторських бюро й підприємств ВПК. За п’ятирічку випуск бойових літаків збільшився в 7,5 раза, артилерійського та стрілецького озброєння — вчетверо, танків — більше ніж удвічі. В 1938 р. на озброєнні Червоної армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на край мілітаризовану державу, яка істотно випереджала всі інші за кількісними показниками озброєнь¹⁰².

Наприкінці 30-х рр. у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й. Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Так, під час обговорення короткого курсу “Історії ВКП(б)” у

жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, “самі нападуть, якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють”¹⁰³.

Сталін не мав наміру приєднуватися до жодної з коаліцій, на які розколювалася Європа після приходу А. Гітлера до влади в Німеччині. Він провадив свою гру, яка здавалася безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.